

ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ

Κωστής Καρπόζηλος

Το 1872, στα γραφεία της τσαρικής λογοκρισίας, έφτασε ένα ογκώδες κείμενο. Επρόκειτο για την πρώτη απόπειρα μετάφρασης από τα γερμανικά του –εξαιρετικά διάσημου στη συνέχεια– έργου του Καρλ Μαρξ *Το κεφάλαιο: Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Η αντίδραση των λογοκριτών ήταν ενδιαφέρουσα: Εκκινώντας από τις σοσιαλιστικές θέσεις του κειμένου, επέτρεψαν την έκδοσή του εκτιμώντας ότι η προσέγγισή του ήταν καθαρά επιστημονική σε τέτοιο βαθμό, που καθιστούσε το έργο δυσπρόσιτο στο ευρύ κοινό.¹ Ήταν μία αποτυχημένη εκτίμηση. Η ρωσική έκδοση μόνο τον πρώτο χρόνο ξεπέρασε τα 3.000 αντίτυπα –το γερμανικό πρωτότυπο με το ζόρι είχε φτάσει τα 1.000– και σύντομα αναγορεύτηκε σε σημείο αναφοράς για τη νέα γενιά ριζοσπαστών και επαναστατών που καθόρισε τη μετάβαση της Ρωσίας από τον 19ο στον 20ό αιώνα.

Η ιστορία αυτή πιθανότατα δεν έφτασε ποτέ στ’ αυτιά των Ελλήνων λογοκριτών του 20ού αιώνα. Από την άλλη, διατρέχοντας την ιστορική διαδρομή των λογοκριτικών μηχανισμών για τη δύναμη, ή ακριβέστερα την ενδυνάμει επικινδυνότητα, των «κομμουνιστικών βιβλίων», νιώθει κανείς τη διαρκή παρουσία του φαντάσματος αυτής της εμπειρίας. Διαδοχικές ρυθμίσεις και πρακτικές είχαν ως στόχο τους τον έλεγχο, την παρακολούθηση και την απαγόρευση κειμένων –εντύπων και βιβλίων– που είτε ευθέως είτε εμμέσως παρέπεμπαν σε ένα αξιακό και φιλοσοφικό φορτίο που εκκινούσε από τη διαπίστωση του κοινωνικού ζητήματος και εκτεινόταν ως την πρόταση για τον ριζικό μετασχηματισμό του. Όταν στην Αθήνα του 1894 ο ανακριτής ρωτούσε έναν φούρναρη «Ποιος σας επότισε με τον σοσιαλισμό;» και αυτός απαντούσε «Αι εφημερίδες», αποκρυσταλλωνόταν ένα σχήμα που διατρέχει τον 20ό αιώνα – ότι η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τις κοινωνικές συνθήκες, αλλά με την επιρροή του

1. D. Priestland, *The Red Flag: Communism and the Making of the Modern World*, New York: Penguin Books 2009, σ. 72.

γραπτού, που λειτουργεί αποκαλυπτικά, κινητοποιεί συναισθηματικά και εν τέλει προτείνει έναν οδηγό δράσης για την ανατροπή της ισχύουσας τάξης πραγμάτων. Εκεί εδράζεται ο ρόλος της λογοκρισίας, στον προληπτικό ή κατασταλτικό έλεγχο, προκειμένου το μυαλό των κάθε λογής «φουρνάρηδων» να μην εμποτίζεται με τον «σοσιαλισμό».

Με έναν παράδοξο τρόπο, οι λογοκριτές συμμαρύνονταν μία βασική πεποίθηση εκείνων τους οποίους λογόκριναν. Το σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα έδειχνε ιστορικά μία τεράστια εμπιστοσύνη στην αποκαλυπτική δύναμη των ιδεών και στη σημασία του εντύπου κάθε μορφής στην πορεία της ταξικής συνειδητοποίησης. Από τις επεξεργασίες του Λένιν για τη σημασία της έντυπης προπαγάνδας έως τις απειράριθμες αφηγήσεις όπου η ένταξη στο επαναστατικό κίνημα διαπλέκεται με την ανάγνωση μιας μπροσούρας, αναδύεται ένα συνεκτικό σύμπαν, πυλώνας του οποίου ήταν η «εργατική μόρφωση» – και άρα η παραγωγή και η διακίνηση εντύπων κάθε είδους. Υπό το πρίσμα αυτό η διαδρομή της ελληνικής αντισοσιαλιστικής και αντικομμουνιστικής λογοκρισίας συνιστά μία ιστορία με δύο όψεις – αφενός της πορείας μιας ιδεολογικής σταθεράς του ελληνικού κράτους, και αφετέρου της ανάλογα συνεχούς παρουσίας εντύπων και ιδεών που είχαν ως σημείο αναφοράς εκείνο το μη λογοκριμένο στη Ρωσία της δεκαετίας του 1870 κείμενο του Καρλ Μαρξ.

Αντιμέτωποι με τη «μόλυνση»

Ο κεντρικός ρόλος του αντικομμουνισμού στην ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή από τα χρόνια του μεσοπολέμου έως και το τέλος της δικτατορίας των συνταγματαρχών οδηγεί συχνά σε μια υποβάθμιση του αυταρχικού υποστρώματος του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Παρά το αναμφίβολο φιλελεύθερο πρόσημο του συντάγματος του 1864, οι λογοκριτικές πρακτικές και οι φρονηματικές διώξεις δεν ήταν άγνωστες στο ελληνικό βασίλειο. Τα όσα συνέβησαν στην Αθήνα του 1894 είναι ενδεικτικά.² Από τις αρχές της δεκαετίας εκδόσεις και σύλλογοι εξέφραζαν τη δυναμική των σοσιαλιστικών ιδεών και την επιδίωξη συγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας με την ανάπτυξη ενιαίων κομμάτων σοσιαλιστικής αναφοράς στα Βαλκάνια και στη Δυτική Ευρώπη. Τον Μάιο του 1894, ύστερα από τον πρώτο μαζικό εορτασμό της Πρωτομαγιάς στην ελληνική πρωτεύουσα, οι σο-

2. Κ. Καρπόζηλος, *Αρχείο Σταύρου Καλλέργη: Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη 2013, σ. 30-37.

σιαλιστικοί κύκλοι βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας συστηματικής διώξης που είχε ως αποτέλεσμα την προφυλάκιση πολλών και τον θάνατο ενός κατά τη διάρκεια αυτή. Ανάμεσά τους συνελήφθη και ο Σταύρος Καλλέργης, εκδότης της εφημερίδας *Σοσιαλιστής*, κατηγορούμενος ότι «εν συστάσει μετ' άλλων προκάλεσε απείθειαν προς τους νόμους και διατάραξιν της ειρήνης της πολιτείας». Η σύλληψη του Καλλέργη στηρίχτηκε στη μετάφραση και δημοσίευση της πραγματείας του Πιοτρ Κροπότκιν *Εις αιών προσδοκίας*, ενός κειμένου που παρέπεμπε στα συμπεράσματα του Ρώσου αναρχικού για τη Γαλλική Επανάσταση του 1789.

Το επεισόδιο αυτό έχει σημασία για τρεις λόγους: Πρώτον, διότι διευρύνει την περιοδολόγησή μας και καταδεικνύει ότι οι διώξεις του ριζοσπαστικού λόγου θα πρέπει να αναζητηθούν πέραν των σχετικά γνωστών περιπτώσεων του μεσοπολέμου και του Ψυχρού Πολέμου. Δεύτερον, διότι στη δικαστική αντιπαράθεση ο κατηγορούμενος επικαλέστηκε τις φιλελεύθερες πρόνοιες του συντάγματος, και ειδικότερα το άρθρο 14α, για την απαγόρευση της λογοκρισίας, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία συνεξέτασης των λογοκριτικών πρακτικών και φρονηματικών διώξεων με το συνταγματικό πλαίσιο της κάθε εποχής. Ο Καλλέργης δικαιώθηκε, ύστερα από δίμηνη κράτηση, και η επιλογή του να επικαλεστεί το σύνταγμα θεμελίωσε μία παράδοση στην οποία οι διωκόμενοι, ανεξάρτητα από τις στρατηγικές τους επιδιώξεις για την ανατροπή του πολιτεύματος, συχνά αναζητούσαν μια υπερασπιστική γραμμή που προέκυπτε από τους όρους του παιχνιδιού που έθετε το αστικό κράτος σε κάθε συγκεκριμένη χρονική συγκυρία. Τέλος, η συγκυρία των αντισοσιαλιστικών διώξεων καταδεικνύει μια βασική σταθερά των λογοκριτικών πρακτικών – την ενεργοποίησή τους σε λεπτές χρονικές διακυμάνσεις όπου το κοινωνικό ζήτημα φαίνεται να αποκτά δύναμη αποσταθεροποιητικές διαστάσεις. Το καλοκαίρι του 1894 ήταν μία τέτοια στιγμή, καθώς στην ύπαιθρο πλήθαιναν τα βίαια επεισόδια υπό την επιρροή της σταφιδικής κρίσης.

Τη συσχέτιση αυτή μεταξύ «κρίσης» και «καταστολής» σχηματικά ενισχύει η εξέλιξη της νομοθεσίας, και ειδικότερα ο ν. ΔΕΘ «Περί καταστάσεως πολιορκίας» που διαμορφώθηκε το 1912, τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, και διέτρεξε τα χρόνια του Εθνικού Διχασμού.³ Αφήνοντας κατά μέρος τους πολλαπλούς τρόπους ποινικοποίησης της σοσιαλιστικής και συνδικαλιστικής δράσης στα χρόνια αυτά, η οποία περιλάμβανε τη σύλληψη και τον εκτοπισμό μαχητικών σοσιαλιστών, έχει ενδιαφέρον η ένταση

3. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Β. Σταυροπούλου, Αθήνα: Θεμέλιο 1995, σ. 40-52.

των λογοκριτικών πρακτικών στα τέλη του 1917. Ο απόηχος της Οκτωβριανής Επανάστασης δεν ήταν γραμμικός ούτε αυτόματος στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Την ίδια στιγμή όμως η αίσθηση του ενδεχόμενου που είχε διαποτίσει τις παγκόσμιες εξελίξεις και η εκτροπή που συνόδευσε την επιστροφή της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στην Αθήνα είχε το έκτυπό της στην πύκνωση λογοκριτικών πρακτικών. Έτσι στα τέλη του έτους καταγράφονται περιστατικά εισβολής αστυνομικών δυνάμεων στα γραφεία σοσιαλιστικών εφημερίδων, όπως του *Εργατικού Αγώνος*, με στόχο την κατάσχεση εκείνων των φύλλων που περιείχαν επικριτικά σχόλια για τη λογοκρισία που είχε επιβάλει η κυβέρνηση. Κορύφωση αυτών ήταν η σύλληψη των μεταφραστών της μπροσούρας του Πέτρου Κροπότκιν *Προς τους νέους* και η κατάσχεση 2.000 αντιτύπων.⁴ Το επεισόδιο αυτό, στα τέλη Νοεμβρίου του 1917, είναι δηλωτικό της ανησυχίας για την επιρροή των μεταφρασμένων ιδεών, και εδώ θεμελιώνεται η αντίληψη ότι οι ριζοσπαστικές ιδέες λειτουργούν όπως μία μόλυνση σε ένα ασθενικό σώμα. Στο έδαφος αυτό, η λογοκρισία –όπως αποτυπωνόταν στις λευκές σελίδες ή στήλες του *Ριζοσπάστη*– και η καταστολή αναδεικνύονταν σε αναγκαία προληπτικά μέτρα για την επιβίωση του έθνους.

Ιδιώνυμο και Μεταξάς

Η λογική αυτή διαπέρασε τις νομοθετικές πρωτοβουλίες της μεσοπολεμικής περιόδου, που δίχως περιστροφές έθεταν στο επίκεντρό τους την υπεράσπιση του υπάρχοντος πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος. Στην ταραχώδη διαδρομή του ελληνικού μεσοπολέμου η συστηματοποίηση του αντικομμουνισμού υπήρξε η κατοπτρική όψη της κοινωνικής και πολιτικής αστάθειας ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη διαρκή αίσθηση μιας επαπειλούμενης κομμουνιστικής επανάστασης. Η εξέλιξη αυτή, ορατή π.χ. στο έργο του Γεώργιου Φεσσόπουλου και στη σύσταση το 1925 της ειδικής υπηρεσίας ασφάλειας με αντικείμενο τον έλεγχο του κομμουνισμού, αποκρυσταλλώθηκε στην ψήφιση του Ιδιωνύμου το 1929. Το νομοσχέδιο «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», όπως έχει σημειώσει ο Νίκος Αλιβιζάτος, παρά τις πε-

4. Βλ. Κ. Καρπόζηλος, «Μέσα στον υπέροχο και μεγαλειώδη επαναστατικό ηνεμοστρόβιλο: Οι σοσιαλιστές και οι μεταβαλλόμενες προσοδοκίες του 1917», στο *Ιστορικά* 66, 2017, σ. 107-108· και Δ. Δημητρόπουλος, «Π. Κροπότκιν: *Προς τους Νέους*. Εκδοτικές τύχες του κειμένου στην Ελλάδα μέχρι το Μεσοπόλεμο», στο *Αρχειοτάξιο* 3, 2001, σ. 8-16.

Αριθ. Απόφασης 154

Α Π Ο Φ Α Σ Η

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΤ'ΕΚΟΥΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΑΙΝΙΩΝ

(Απόφασις Υπουργείου Τύπου υπ' αριθ. 10855/24/12-10-47)

Εν Αθήναις σήμερον τήν 2ην Μαρτίου 1947, συνήλθεν εις τήν 37ην συνεδρίασιν αυτής η Ένωσις Επιτροπή παρισταμένων τών μελών αυτής:

1. Καρ. Λεκατσών Αντιπροέδρου	4. Νικόλ. Κοσμονή
2. Δημ. Παγελλαβίδης	5. Γεώργ. Πιτταρά
3. Εύθυμ. Κάρλου	6. Εύαγγ. Μητσοπούλου

του Εισηγητού Θ. Βαϊδη καί του Γραμματέως αυτής, συμπαρασταμένου καί του εκπροσώπου τής Πανελλην. Ένώσεως κινηματογραφιστών Η. Σαμακτσίκου ίνα κατ' αίτησιν τής έν Αθήναις έδρασεύσης Α. Ε. ΕΟΒ-ΕΙΑΜ υποβληθεΐσαν έρμολίως τήν 25/11/1946 προβή εις τήν εξέτασιν τής υπό τόν τίτλον " Ο ΛΕΝΙΝ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΗ " κινηματογραφικής ταινίας, προλεούσεως τής ΠΑΝΕΛΛΗ. Ε. Ε. Ε. Α. καί παράγωγής τής ΕΘΓΙΟΥΣΙΝΤΟΡΚΙΝΟ όμιλούσης Ρωσιστί καί έκτάσεως μέτρων 2500.

Άρθούσα υπ' όφιν τά υποβληθέντα έγγραφα στοιχειζά, ήτοι διαλόγους, τίτλους, υπόθεσιν του έργου κ. λ. κ.

Α Κ Ο Υ Σ Α Σ Α

τήν σχετικήν εισηγήσιν του έρμολίου Εισηγητού προτεινάντος όπως ή Έπιτροπή προβή εις τήν άπαγόρευσιν προβολής τής ως άνω ταινίας, καθόσον, ως άπεισθη έκ τής μελέτης τών προσημοθετώντων στοιχείων, τό έν λόγω έργον περιέχει σιηνάς καθ' διαλόγους δυναμένες υπό τάς παρούσα μέλλουσα συνθήκας νά προκαλέσουν έξαφιν καθών, διχαστάσιαν μεταξύ τών πολιτών καί σοβαράν διατάραξιν τής δημοσίας τάξεως, έτι δέ διδάσκει τήν καταφρόνησιν προς τάς νομίμους έξουσίας καί τό σπράτευμα,

Ε Ε Ε Τ Α Σ Α Σ Α

Εώς υπ' όφιν ταύτης τεθείσας άναφοράς τών οικείων άπονομικών καί στρατιωτικών άρχών, παρακολούθησασα διά άπάντων τών μελών αυτής προβολήν τής ταινίας

Α Π Ο Φ Α Σ Η Ε Ε Ι

Όπως άπαγορευθή ή προβολή τής υπό τόν τίτλον " ΛΕΝΙΝ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΗ " κινηματογραφικής ταινίας, άνηκούσης εις τήν Α. Ε. " ΕΟΒ-ΕΙΑΜ " επί εξαμήνον άπό τής σήμερον καθόσον έκ τής προβολής ταύτης, δύναται νά προκληθή σοβαρά διατάραξις τής Δημοσίας τάξεως.

Εξέδοτο τήν παρούσαν πράξιν αυτής κοινοποιητέαν τή Υπουργείω Δημοσίας Τάξεως καί τώ Υπουργείω Τύπου διά τά περαιτέρω.

Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο ΠΡΕΣΒΑΡΟΣ

Ο ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΗΣ

Απαγόρευση προβολής της ταινίας «Ο Λένιν τον Οκτώβρη», 1947
(Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Γενικής
Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών).

ΤΙΤΛΟΣ	ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
18) Ο ΑΤΥΧΟΣ ΠΙΛΟΤΟΣ	ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΦΙΛΜΣ	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
19) ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ, ΚΑΜΑΡΙ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ	ΔΑΜΑΣΚ. ΜΙΧΑΝΑ.	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
20) ΠΑΝΔΑΙΜΟΝΙΟ ΣΤΟ ΚΟΛΛΕΓΙΟ	ΔΑΜΑΣΚ. ΜΙΧΑΝΑ.	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
21) ΒΠΙΚΑΙΡΑ ΟΥΝΙΒΕΡΣΑΛ No 37,38/66	ΔΑΜΑΣΚ. ΜΙΧΑΝΑ.	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
22) Ο ΚΟΥΦΙΟΚΕΦΑΛΑΚΗΣ	ΑΤΕΝ ΑΚΤΟΥΑΛΙΤΕ	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
23) ΝΑ ΜΑΓΟΣ, ΝΑ ΜΑΛΑΜΑ	ΑΤΕΝ ΑΚΤΟΥΑΛΙΤΕ	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
24) ΖΟΡΙΚΟΣ ΜΟΥΣΑΦΙΡΗΣ	ΑΤΕΝ ΑΚΤΟΥΑΛΙΤΕ	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-
25) ΚΟΡΟΪΔΟ ΤΗΣ ΛΑΧΤΑΡΑΣ	ΑΤΕΝ ΑΚΤΟΥΑΛΙΤΕ	ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	-

ΑΛΛΑΓΑΙ ΤΙΤΛΩΝ

ΑΡΧΙΚΟΣ ΤΙΤΛΟΣ	ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	ΤΕΛΙΚΟΣ ΤΙΤΛΟΣ
1) ΧΑΜΕΝΟΣ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΟ	ΔΑΜΑΣΚ. ΜΙΧΑΝΑ.	ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΑΜΜΥ ΔΗ
2) ΤΟ ΝΑΥΤΟΔΙΚΕΙΟΝ ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΕΙ "	"	ΤΟ ΝΑΥΤΟΔΙΚΕΙΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΖΕΙ ΚΕΚΛΕΙΣΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΘΥΡΩΝ
3) ΗΣΟΥΝ Η ΠΡΩΤΗ ΜΟΥ ΑΓΑΠΗ	ΕΚΟΥΡΑΣ ΦΙΛΜΣ	ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑΓΡΙΑΩΝ

Αθήναι τῆ 20/5/1966
 Ὁ Διευθυντής

Σταμ. Δελακώτσος

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

ΤΙΤΛΟΣ	ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1) ΤΟ ΜΠΛΟΚΟ	ΚΟΥΡΟΥΝ. ΠΕΤΡΟΛ.	ΑΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ	Ἐπανεξετασθεῖσα ὑπὸ τῆς δευτεροβάθμιας Ἐπιτροπῆς κατὰ τὴν 63ην Συνεδρ. ἐχαρακτηρίσθη καὶ πάλιν ΑΚΑΤΑΛΛΗΛΟΝ μὲ τὰς κάτωθι περιχοπὰς: Α' Ἀμαίρεσις πράσεων 1) Ὑπεύθυνος τῆς συνοικίας 2) Αὐτὴ τὴν δουλειὰ τὴν κάνω ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας 3) Ἐχω πᾶσι ἐξορίες 4) Νὰ μᾶς δείξη τοὺς Κομμουνιστάς. Β' Περικοπὴ ἐξ ὀλοκλήρου πλάνου τοῖχου ὅπου ἀναγράφεται ἡ λέξις ΕΠΟΝ Γ' Ἀμαίρεσις τῆς μουσικῆς τοῦ πενθίου ἐμβατηρίου εἰς τὸ τέλος τῆς ταινίας.

Ὁ Διευθυντής

Σταμ. Δελακώτσος

Χαρακτηρισμός και περικοπές στην ταινία «Το Μπλόκο», 1966
 (Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Γενικής
 Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών).

ρί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου, σφράφηκε κατά των ιδεών της κοινωνικής ανατροπής.⁵ Στο έδαφος αυτό, η ποινικοποίηση της διάδοσης ιδεών που στρέφονταν κατά του καθεστώτος άνοιγε ένα ευρύ πεδίο κατασταλτικών και λογοκριτικών πρακτικών. Αν στην εικόνα αυτή προσθέσουμε την παράμετρο ότι το ΚΚΕ συμμετείχε στις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου, και ότι θεωρητικά οι προγραμματικοί του σκοποί το έθεταν εκτός νόμου, τότε προκύπτει μια σύνθετη εικόνα όπου τα όρια μεταξύ νόμιμης και παράνομης πολιτικής έκφρασης είναι δυσδιάκριτα.

Η εικόνα του *Ριζοσπάστη*, του καθημερινού οργάνου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, αποτυπώνει αυτή τη ρευστότητα: Ενώ είναι λίγες οι περιπτώσεις λογοκρισίας των στηλών της εφημερίδας, πυκνά είναι τα επεισόδια συλλήψεων και προσαγωγών των συντακτών της και η συνακόλουθη κατάσχεση φύλλων ή και η απαγόρευση κυκλοφορίας σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας (βλ. π.χ. τα επεισόδια του Ιουλίου του 1930). Παραδόξως, η σημαντικότερη καταδίκη της εφημερίδας αυτή την περίοδο είχε διαφορετική αφετηρία. Στις 11 Αυγούστου 1931 ο *Ριζοσπάστης* στο πρωτοσέλιδό του αποκάλυψε τη σύλληψη του Νικόλαου Αβραάμ, υπουργού Δικαιοσύνης της κυβέρνησης, «με το βουλευτή Αιγίνης Χατζή και δύο ναύτες στην Αγία Παρασκευή». Ο οξύς τόνος του άρθρου –«ο κ. Αβράμ είναι κίναϊδος, δηλαδή μπινές»– οδήγησε στην απαγόρευση της εφημερίδας και την επανέκδοσή της με τίτλο *Νέος Ριζοσπάστης*. Το επεισόδιο αυτό, εκτός από το να φωτίζει την οξύτητα του πολιτικού λόγου του μεσοπολεμικού ΚΚΕ, καταδεικνύει και τα περιθώρια δράσης που επέτρεπε η νομοθεσία του Ιδιωνύμου, το οποίο, ανεξάρτητα από τις άλλες κατασταλτικές του διαστάσεις, δεν περιλάμβανε την προληπτική λογοκρισία στις διατάξεις του.

Τα περιθώρια αυτά εξανέμιση η μεταξική δικτατορία. Είχε προηγηθεί η διακοπή έκδοσης του *Ριζοσπάστη* ανάμεσα στον Μάρτιο και τον Μάιο του 1935, τις ημέρες του βενιζελικού κινήματος, και η διαρκής επαναφορά της δημόσιας συζήτησης για την ανάγκη αποφασιστικών μέτρων κατά του κομμουνιστικού κινδύνου. Η συνολική ποινικοποίηση του κομμουνισμού από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου καθιστά δυσδιάκριτο το ερώτημα της λογοκρισίας: Η ελεύθερη έκφραση στο σύνολό της ήταν υπό καθεστώς επιτήρησης, και στο πλαίσιο αυτό οι κομμουνιστικές ιδέες εμφανίζονταν ως ο κατεξοχήν αντίπαλος του έθνους. Στο έδαφος αυτό έχει ενδιαφέρον ότι ειδικότερες ρυθμίσεις του καθεστώτος –όπως π.χ. ο αναλυτικός α.ν. 1092/1938 περί Τύπου– δεν περιλαμβάνουν διατάξεις σχετικά με τον κομμουνισμό, κα-

5. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974...*, ό.π., σ. 350-361.

θώς ο τελευταίος ήταν οριστικά εκτός συζήτησης στο πλαίσιο της γενικής πολιτικής της δικτατορίας. Από την άλλη, η οργάνωση του αντικομμουνιστικού κράτους οδήγησε στη συγκρότηση και συστηματοποίηση των λογοκριτικών πρακτικών, μέσα, μεταξύ άλλων, από την ίδρυση του υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού.⁶

Την περίοδο αυτή καταγράφεται και η σύνταξη του πρώτου index «κομμουνιστικών βιβλίων», που συνοδεύτηκε από την περιήφιμη –και μιμητική– κατάσχεση και τελετουργική καύση αυτών σε δημόσιες συγκεντρώσεις.⁷ Το πρώτο έργο στον σχετικό κατάλογο είναι το *Κεφάλαιο* του Καρλ Μαρξ – ένα ειρωνικό ίσως σχόλιο στην ιστορία με τους Ρώσους λογοκριτές του 1870. Ακολουθούν 384 τίτλοι.

Ο κατάλογος έχει πολλαπλό ενδιαφέρον. Αφενός φανερώνει μία παράδοση αδυναμία των αρχών να προχωρήσουν σε μια συστηματική τεκμηρίωση των εν λόγω βιβλίων· δεν υπάρχει κανένα κριτήριο κατάταξης – ούτε σπουδαιότητας, ούτε αλφαβητικό, ούτε καν θεματικό. Αφετέρου, και αυτό έμελλε να αφήσει σημαντικές παρακαταθήκες στο μέλλον, φανερώνει μια διασταλτική αντίληψη για τα «κομμουνιστικά» βιβλία. Έτσι συχνά το κριτήριο της συμπερίληψης ήταν η ταυτότητα του συγγραφέα – *Η αγάπη της Ιωάννας Νέυ* (ρομάντζο) του Ιλιά Ερενμπούργκ–, η αναφορά στη Σοβιετική Ένωση – *Τι είδα στη Ρουσία* του Νίκου Καζαντζάκη–, η παραπομπή στην κοινωνιολογία ή στον δημοτικισμό – *Η σωστή γραφή* του Μένου Φιλήντα– ή απλά η ρωσική καταγωγή του συγγραφέα – όπως στα έργα του Λέοντος Τολστόι. Όπως συνήθως συμβαίνει, οι τίτλοι από μόνοι τους δεν αποκαλύπτουν πολλά για το περιεχόμενο του βιβλίου. Έτσι μπορεί κανείς να φανταστεί την έκπληξη του εθνικοσοσιαλιστή Αριστείδη Ανδρόνικου όταν θα είδε στον εν λόγω κατάλογο το σαφέστατα αντικομμουνιστικό έργο του *Τι εστί μολοσεβικισμός*, που είχε εκδοθεί το μακρινό 1925.

Καχεκτική λογοκρισία

Η ελληνική μεταπολεμική μετάβαση, όπως είναι γνωστό, καθορίστηκε από τον εμφύλιο πόλεμο (1946-1949) και την ανάδυση του αντικομμουνισμού σε

6. Β. Αγγελής, *Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...: Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2006, σ. 37-80.

7. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αρχείο Χριστόφορου Χρηστίδη, φάκ. 26.

συστατικό στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας. Οι διαστάσεις του φαινομένου αποτυπώνονται στον διαχωρισμό των πολιτών βάσει των φρονημάτων τους, στις φρονηματικές διώξεις και στη θεσμική ποινικοποίηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Η νομοθετική απαρχή του φαινομένου ανάγεται στο Γ΄ Ψήφισμα (18 Ιουνίου 1946) «Περί εκτάκτων μέτρων κατά των επιβουλευομένων την δημοσίαν τάξιν και την ακεραιότητα του κράτους», και αποκρυσταλλώθηκε στον α.ν. 509/1947 «Περί μέτρων ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». Τα δύο αυτά κείμενα περιέγραφαν έναν σημαντικό μετασχηματισμό – την ποινικοποίηση και περιθωριοποίηση της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής γύρω από το Κομμουνιστικό Κόμμα όπως είχε αυτή διαμορφωθεί μέσα στα χρόνια της Κατοχής και της δύσβατης μεταπολεμικής μετάβασης.

Με δεδομένη την πλήρη ηγεμονία του αντικομμουνιστικού κράτους και την αποφασιστικότητά του όπως αποτυπώνεται στις εκτοπίσεις και στις εκτελέσεις πολιτών, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι γκρίζες ζώνες που ανέκυπταν στο πεδίο της έκφρασης και διακίνησης των ιδεών. Πρόκειται για μία παράδοξη πραγματικότητα που επιβεβαιώνει το γενικό σχήμα του Ηλία Νικολακόπουλου για την καχεκτική μεταπολεμική δημοκρατία, δηλαδή την «ιδιότυπη σύζευξη αυταρχισμού και δημοκρατίας».⁸ Η ιδιόμορφη αυτή σύζευξη εμπειρείχε και δημοκρατικές δυνατότητες: Οι αστικές ελευθερίες βρισκόνταν υπό διαρκή περιορισμό και επιτήρηση μεν, αλλά όχι στον απόλυτο βαθμό που όριζαν οι πρόνοιες του εγχώριου αντικομμουνισμού. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αφορά την κυκλοφορία του *Ριζοσπάστη* έως τις 17 Οκτωβρίου 1947, όταν και τέθηκε οριστικά εκτός νόμου. Η έκδοση μίας ημερησίας εφημερίδας που εξήρε τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας τη στιγμή που αυτός βρισκόταν σε ανοιχτή πολεμική αναμέτρηση με το αστικό κράτος φαντάζει μια παραδοξότητα. Μια παραδοξότητα όμως που διήρκεσε επί μήνες –από το καλοκαίρι του 1946 έως τον Οκτώβριο του 1947– και οδήγησε την κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη στην πλαισίωση του Γ΄ Ψηφίσματος με άρθρα που με σαφήνεια όριζαν τη δυνατότητα οριστικής παύσης έκδοσης εντύπων που «υπηρετούν εν γνώσει και εκ προθέσεως τους εγείροντας τα όπλα κατά της Πατρίδος και επιβουλευομένους την ακεραιότητα και την ησυχίαν της Χώρας». Το αποτέλεσμα ήταν η διακοπή έκδοσης του *Ριζοσπάστη* και η έναρξη μιας μακράς περιόδου παρανομίας του εντύπου έως το καλοκαίρι του 1974.

8. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης 2001, σ. 9.

Το παρενθετικό αυτό επεισόδιο καταδεικνύει τη δυσκολία μιας ολοκληρωτικής λογοκριτικής πολιτικής στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ο κύριος λόγος ήταν ιδεολογικός: Η καταπολέμηση της κομμουνιστικής απειλής στηρίχτηκε στην αντίληψη ότι η χώρα συντασσόταν στο πλευρό του «ελεύθερου κόσμου», υπό την καθοδήγηση των Ηνωμένων Πολιτειών. Στο έδαφος αυτό, η ανηλεής ποινικοποίηση του κομμουνιστικού κινήματος εμφανιζόταν ως ένα αναγκαίο μέτρο αυτοπροστασίας, το οποίο όμως δεν αναίρεσε τις πολιτικές και κοινωνικές ελευθερίες. Το αντίθετο. Η καταπολέμηση του κομμουνισμού εμφανιζόταν ως ο όρος εκείνος που προστάτευε τις ελευθερίες των πολιτών. Η θέση αυτή όμως αυτομάτως δημιουργούσε δυνατότητες αμφισβήτησης του ασφυκτικού πλαισίου που όριζε η έκτακτη νομοθεσία του Εμφυλίου. Η ίδρυση της ΕΔΑ το 1951 και η εντυπωσιακή, αν σκεφτεί κανείς τα όρια δράσης της, επιρροή της –εκλογική και κοινωνική– υπογραμμίζει τη διάσταση αυτή και σχετικοποιεί την εικόνα ενός κεντρικού μηχανισμού που είχε τη δυνατότητα να ελέγχει πανοπτικά τα πεδία της πολιτικής και κοινωνικής έκφρασης.

Υπό το πρίσμα αυτό, η λογοκρισία του Ψυχρού Πολέμου υπήρξε καχεκτική. Η ποινικοποίηση του ΚΚΕ και οι πρακτικές του αντικομμουνιστικού κράτους συρρίκνωναν τα περιθώρια ελεύθερης έκφρασης, ενώ την ίδια στιγμή η δυναμική της ελληνικής Αριστεράς δημιουργούσε ένα εναλλακτικό πεδίο έκφρασης και πολιτικής δράσης. Σε αυτό το σχήμα προφανώς υπήρχαν διακυμάνσεις – δεν ήταν το ίδιο οι αρχές της δεκαετίας του 1950 και οι αρχές της δεκαετίας του 1960. Έτσι το Συμβούλιο Εφετών τον Ιανουάριο του 1952, στη συγκυρία της σύλληψης του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ, ζήτησε την απαγόρευση των αριστερών εφημερίδων *Δημοκρατική* και *Φρουρά της Ειρήνης* με την επισήμανση ότι η ηγεσία του ΚΚΕ επεδίωκε την έκδοση εφημερίδων με στόχο «την διάσπαση της ενότητας του ελληνικού λαού».⁹ Η απαγόρευση όμως δεν σήμανε την ανάλογη απαγόρευση των διαδοχικών εκδόσεων με αναφορά στην Αριστερά (όπως η *Αυγή* και η *Επιθεώρηση Τέχνης*) ή ακόμα περισσότερο του πολιτικού κόμματος της ΕΔΑ. Στο σημείο αυτό διαγράφονται με σαφήνεια τα όρια του εγχώριου αντικομμουνισμού και η διεκυστίνδα μεταξύ ελέγχου και ελευθερίας.

Η άμβλυνση του εμφυλιοπολεμικού κλίματος καθόρισε την ανάλογη υποχώρηση των πρακτικών λογοκρισίας και καταστολής. Έτσι τη δεκαετία του 1960 εκδοτικοί οίκοι και εκδοτικά προγράμματα με αναφορά στην κομμουνιστική Αριστερά συνέθεσαν αυτό που σχηματικά περιγράφεται ως

9. Τ. Τρίκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς. Τόμος Α': Η ανασυγκρότηση*, Αθήνα: Θεμέλιο 2009, σ. 173.

«εκδοτική άνοιξη». Δεν απουσιάζουν προφανώς και εδώ περιστατικά οχλήσεων και λογοκριτικές πρακτικές σε διάφορες μορφές. Έτσι π.χ. η ΕΔΑ το 1960 κατέθεσε έναν κατάλογο τεκμηρίων που πιστοποιούσαν τις προσπάθειες ελέγχου της πολιτιστικής παραγωγής, και ειδικότερα την παρεμπόδιση προβολής έργων από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.¹⁰ Σε κάθε περίπτωση όμως τα όρια δράσης είχαν διευρυνθεί, όπως μαρτυρεί το εκδοτικό πρόγραμμα του Θεμέλιου, το οποίο περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, τη σειρά «Μαρξιστική Σκέψη» με τίτλους των θεωρητικών του κομμουνιστικού κινήματος και των σύγχρονων επιγόνων τους.¹¹

Αυταρχική (επι)στροφή

Υπό την οπτική αυτή, η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 συνιστά μια τομή: Το νέο καθεστώς συγκροτήθηκε γύρω από τους πυλώνες της αντικομμουνιστικής νομοθεσίας και τον συγκερασμό των πλέον αυταρχικών στιγμών του ελληνικού 20ού αιώνα. Αυτό καθίσταται ορατό στις διαδοχικές απαγορεύσεις έκδοσης, κυκλοφορίας και εμπορίας «κομμουνιστικών βιβλίων» που χαρακτήρισαν την περίοδο 1967-1969. Οι σχετικές αποφάσεις στηρίζονταν στον α.ν. ΔΞΘ' του 1912 για την «κατάσταση πολιορκίας» και στις νομοθετικές πρόνοιες της εμφυλιακής περιόδου. Σε παρόμοια κλίμα, η απαγόρευση κυκλοφορίας «κομμουνιστικών και αντικυβερνητικών βιβλίων και περιοδικών» παρέπεμπε στα αντίστοιχα index της εποχής του Ιωάννη Μεταξά.¹² Αναμφίβολα η πιο σημαντική μεταβολή αφορούσε την εισαγωγή της προληπτικής λογοκρισίας, το έργο προφανώς της οποίας ήταν ευρύτερο, αλλά σαφώς είχε ως σταθερή επιδίωξη την καταπολέμηση της κομμουνιστικής απειλής.¹³

Η περιοδολόγηση των τριών φάσεων της δικτατορίας διαγράφεται με σαφήνεια στη διακύμανση των μηχανισμών λογοκρισίας: Την πρώτη περίοδο (1967-1969) το καθεστώς επεδίωξε διά του ολοκληρωτικού ελέγχου την εμπέδωσή του· τη δεύτερη (1969-1973) η κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας συνοδεύτηκε από την προσπάθεια απόσπασης ευρείας κοινωνικής

10. Τ. Τρίκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς. Τόμος Β': Η δεκαετία των άκρων*, Αθήνα: Θεμέλιο 2009, σ. 770-771.

11. Θ. Μαλικιώσης, «Το Θεμέλιο στην πολιτιστική άνοιξη της δεκαετίας του '60», στο *Αρχαιοτάξιο* 14, 2014, σ. 11-13.

12. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Εκδόσεων Κάλβου, φάκ. 8.

13. Βλ. το κείμενο του Γ. Γκλαβίνα, με τίτλο «Η λογοκρισία την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974)», στον παρόντα τόμο.

συναίνεσης· και, τέλος (από την ανατροπή του Παπαδόπουλου το 1973 έως την ανατροπή της δικτατορίας), η επιστροφή της προληπτικής δικτατορίας ήταν ένα ξεκάθαρο σήμα της συνολικής σκλήρυνσης ενός ανασφαλούς μηχανισμού εξουσίας. Την ίδια στιγμή οι διακυμάνσεις αυτές επέτρεψαν κατά τη δεύτερη φάση την παραγωγή και ευρεία διάδοση έργων που θα ενέπιπταν στην κατηγορία του «κομμουνιστικού», υπογραμμίζοντας έτσι ότι ο αντικομμουνιστικός προσανατολισμός ενός αυταρχικού καθεστώτος από μόνος του δεν σημαίνει πολλά στη δυνατότητά του, και στην ανάλογη θεσμική πλαισίωση της δυνατότητας αυτής, για τον ολοκληρωτικό έλεγχο του πεδίου των ιδεών.

ΛΕΞΙΚΟ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΑΧΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ,
ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ,
ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ